

ÇILDIR VE YAKIN ÇEVRESİNİN ETNOSOSYAL YAPISI VE TÜRK HALK İNANMALARINDA SUDAN ÇIKAN ATLAR¹

Dr. Yaşar KALAFAT²

ÖZET

Bu çalışmada, Çıldır yöresinin etnososyal yapısı incelenmiştir. Bölgenin incelenmesinin yanısıra, Türk mitolojisinde önemli bir yer tutan “sudan çıkan atlar” motifiyle ilgili bilgiler de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çıldır, etnososyal yapı, sudan çıkan atlar

ETHNOSOCIAL STRUCTURE OF ÇILDIR DISTRICT AND WATER HORSES IN TURKISH MYTHS

ABSTRACT

In this study, ethno social structure of Çıldır district has been examined. By way of addition, information has been given about water horses which looms large in Turkish Myths.

Keywords: Çıldır, ethno social structure, water horses

¹ Bu çalışma 04-08 Temmuz 2012 tarihleri arasında yapılan çıldır Festivali’nda “Çıldır ve yakın çevresin Etnososyal yapısı ve Türk halk inançlarında sudan çıkan Atlar” başlığı ile bildiri olarak verilmiş daha sonra bazı ilavelerle yeniden düzenlenmiştir.

² Halkbilimci, yasarkalafat@gmail.com

Giriş

Kars, Ardahan ve Iğdır illeri etno kültürel yapı bakımından fazla farklılık göstermezler. Zira Kars bölünerek diğer iki vilayeti oluştururken her üç vilayetin bölgesindeki etnik demografi büyük ölçüde aynı kalmıştır. Bu noktada bugün Ardahan ilinin idarî taksimatında yer alan Çıldır, yakın döneme kadar Iğdır ile birlikte Kars ilinin kapsamındaydı. Evvelce Ardahan halk inanmalarından Ardahan Sözlü kültüründen derlemeler tarafımca yapılmıştır. (Kalafat, 2012: 117-141), Posof Hanak bölgesinden Türkmenleri (Kalafat, 2006: 89-103), Çıldır bölgesinden de Taşlıova'yı müstakil konu başlıkları olarak incelenmişti (Kalafat, 2010). Ayrıca Çıldır halk inanmaları Doğu Anadolu halk inanmaları çalışmamızın da kapsamında yer almıştır (Kalafat, 2010). Çıldır halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Karapapaklar ise Gürcistan (Kalafat, 2006: 178-260), Azerbaycan ve İran (Kalafat, 2007: 48-49) çalışmalarımız münasebetiyle sürekli gündemde olmuştur. Esasen Çıldır halk inanmaları Ramazan Korkmaz tarafından ayrıntılı ele alınmıştır (Korkmaz, 1985). Bu konu Taşlıova'ya ait sözlü kültür çalışmaları münasebetiyle Mete Taşlıova tarafından da ele alınmıştır (Türkmen-Taşlıova-Tan, 2008).

Çıldır ve Yakın Çevresi Etno-Sosyal Yapısı :

Etnik yapının mevcut durumuna geçmeden evvel kısaca yakın geçmişe ve etno sosyal yapılanmada etkili olan olaylara bakmakta fayda vardır. Ahıska - Ahılkelek ahalisi 1921'de Ankara Hükümetine Türkiye sınırları içerisinde kalmak için başvurmuşken 16 Mart 1921 Moskova Muahedesiyle sınır ötesinde kalmıştır. Ahıskalılar, Kasım 1944'te "Sizin Anayurdunuz Türkiye değil Türkistan'dır" denilerek 200.000'den fazla nüfusla kışın trenlere bindirilerek Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi yörelere sürüldüler (Kalafat, 2012: 11-76).

Gürcistan haritasının altıncı paftasını Borçalı Mahalı olarak bilinen ve Marneuli, Bolnisi, Gardabani ve Dmanisi'den oluşan Türk Bölgesi teşkil etmektedir. Çoğunlukla Karapapak Türkleri olarak bilinen Gürcistan'daki Azerbaycan Türklerinin nüfus oranı %5,7'dır. Türk yerleşim bölgesini Gürcü ve Ermenilerin lehine şekillendiren Sovyet yönetimi Zengezur, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası iken Stalin Zengezur'u Ermenilere vermiş. Böylece Azerbaycan'la Türkiye'nin, coğrafi iltisagını kesmiştir. Bu gelişme Ermenistan'ı, İran'a sınır yapmıştır (Kalafat, 2012: 11-76).

Çıldır'ın sınır ötesi yakın komşularının etnik demografilerinin bilinmesi Çıldır'ın demokratik tabakalaşmasının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Acaristan; Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk bir cumhuriyet olup, iç savaşta, Gürcü- Abhaz ve Gürcü- Oset savaşında tarafsız kalmıştır. Bu gelişme, Acaristan'ın Özerk Cumhuriyetlerden birisi oluşunu Gürcistan Parlamentosünün onayı sağlamıştır (Kalafat, 2012: 11-76).

Acaristan toplum kimliği üzerinde iki görüş vardır. Bunlardan birisi Acarların Müslüman Gürcüler oldukları ve diğeri ise, Acarların Kıpçak Türklerinin Müslüman torunları oldukları tezidir. Bize göre gerçek, Acarlar'ın Kıpçak Türklüğünü bu bölgede yaşatan soydaş bir toplum olduklarıdır. Stefanos Yerasimos'a göre (Yerasimos, 1999: 276; Kalafat, 1999) Batum merkez olmak üzere Acaristan çevresi, 1627 yılından itibaren Osmanlı yönetimindeydi ve Acara halkı bu yıllarda Müslüman olmuştu. 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasıyla Kars ve Ardahan'la beraber Batum da savaş tazminatı olarak Ruslara verilmiştir. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye tekrar verilmesi kabul edilmişse de, Batum Mondros Mütarekesini takiben İngilizlere terk edilmiştir. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmasıyla Batum Gürcistan'a bırakılmıştır. Türkiye, Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı Üzerindeki egemenlik hakkını, "...her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde, geniş yönetsel özerkliğe kavuşması" koşuluyla Gürcistan'a bu antlaşmayla bırakmıştır. Antlaşmada bölgeye özerklik verilmesinin iki şartı vardır. Bunlar; "Bölge halkından her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlamak" ve "Bölge halkının topraklarını isteklerine uygun bir tarım rejimi kurma olanağına sahip olmaktır. Bugün yaklaşık 400 bin olan Acara nüfusunun 60–70 yıl önce çoğunluğu Müslüman'dı. Müslüman halkın Gürcistan geneli itibarıyla Hristiyan Gürcü yoğunluk içerisinde kültürel varlığını devam ettirmesi ve dininin gereklerini yerine getirebilmesini sağlayabileceği Özerk yönetimin kurulabilmesi şartıyla, Türkiye bölge üzerindeki egemenliğinden garantörlük hakları, saklı kalmak üzere vazgeçti. Türkiye'nin bu hakkına göre Acaristan sınırları değiştirilemez ve Acaristan Özerkliğinden başka bir devlet yararına vazgeçemez.

Lezgiler Hazar Türkleri ve Persler döneminden itibaren Kafkas halkıdır. Lezgiler büyük bölümü RF içerisinde, güney bölgeleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nde olan bölünmüş bir halktır. Türk kültür coğrafyasının halk inançları özelliklerini taşıyan bu halktan çok az sayıda ve dağınık halde Türkiye'de yaşayanlar da vardır (Kalafat, 2008: 127-143). Bölgede bir dönem Sarıkamış'ta da çok az sayıda Lezgi bulunmuş ise de Çıldır'da geçmişte ve günümüzde Lezgi toplumu olmamıştır.

Bir kısım Türk lehçeleri, Ermenice, bazı Gürcü lehçeleri, Lazca, Kürtçe (Kırmanç) dilleri ile Ediğe, Çeçen, Avar ve Oset dillerinin bazı lehçelerini temsil eden etnik kesimler Türkiye'nin muhtelif yerlerinde yaşamaktadırlar. Kars'ta ise

halen Kırmanç, Karapapak ve Azerbaycan Türkçesi temsil edilmektedir. Ermenice, Osetçe, Ediğice, Rusça, Çeçence Kars'ta bir dönem çok sınırlı halk kesimi tarafından kullanılmıştır (Kalafat, 2012: 11-76).

Osmanlılar Kuzey Kafkasya'nın Kuzeyine çıkarlarken Ruslar Kuzey Kafkasya'nın güneyine iniyorlardı. Osmanlı Kafkasya'ya inerken, fethettiği toprakları Gürcüler gibi yerli halktan alırlarken, Azerbaycan ve İran Oğuz Türklüğü bölgede daha eski ve daha sürekli bir idare oluşturmuştu.

Azerbaycan Türklüğünün büyük bir bölümü Şii inançlı Müslümanlardır. Buradaki Karapapak Türklerinde ise Şii inançlı kesim çok azdır. Kafkasya'da Karapapak Türklerinin ağırlıklı yerleşim yerleri Borçalı, Karaçöp gibi yerler olup, Gürcistan içerisinde bu bölgedeki Türk köy sayısı 65–70 civarındadır. Bu bölgede Halk inançları ağırlıklı yaptığımız alan çalışmalarında, bölgede Karapapak Türk etnik kimliğinin sözlü kültür geleneği ile muhafaza edebildiğini gördük. Ayrıca, Türkiye televizyon kanalları yerel Türk Kültür adacıklarının bütünleşme sürecini hızlandırdığını gözledik. Çıldır halk kültürünün en fazla benzeştiği kültür Borçalı kültürüdür (Kalafat, 2012: 11-76).

Kafkasya inanç tablosundan Anadolu'da Ortodoks Gürcü yoktur. Türkiye'de bu yöreden halk kendisini büyük ölçüde Acara olarak bilir ve dinleri Sünni İslam'dır. Gregoryen Ermenilerinin yoğunlaştığı kesim İstanbul'dur. Ortodoks Gürcü ve Gregoryen Ermenilerinin geçmişte Kars yöresindeki kültürel etkilenmede az da katkıları olmuştur. Esasen Anadolu'ya İslam olarak giren Türklerden evvel İslamiyet'e Anadolu'da girmiş Türkler itibarıyla Kars Kalesi eteğinde ve Ani'de Hristiyan Türklüğün Kilise türünden maddi kültür kalıntıları da vardır. Çıldır ve yakın çevresinde anadili Türkçe olan Hristiyan halk günümüzde yoktur.

Çıldır'ın yukarı Cambaz, Aşağı Cambaz, Suhara, Güvenocak (Zinzallar), Gölbelen (Urta), Karabeyi (Yerli Çayır) köylerinde Ermeni, Makalan ve Türk halk farklı yüzdelere bir arada olmuşlardır. Bunlardan Ermeni olarak bilinenlerin arasında Gregoryen Türklerin varlığı da bir gerçektir.

Kıpçaklar M.O. VIII. yy Kafkasların Kuzeyinden güneyine göçüp Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşip M.S. 300'lerde Hristiyan olmuşlar. XII. yy da Daryal - Geçidi hatta Derbent yolu ile gelip Ortodoks Gürcü mezhebini benimsemişlerdir. Yukarı Kür ve Çoruh Bölgesinde "Sa- Atabago- Atabek Yurdu Hükümeti (1267- 1578)'ni son Kıpçaklar adına kurmuşlardır.

Gürcistan'a giden Kumonlar'dan bir kısmı dönmüş, bir kısmı ise orada kalmış ve türlü ovalara yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu'da Çıldır Göle çevresindeki

Kıpçaklar, işte bunların halefleridir (Kurat, 1972: 84). Eski - Kıpçaklar'ın Yukarı - Kür ve Çoruh boylarına yerleşmeleri Ortodoks inancını benimseyip Gürcistan'ın canlandırmaları 1118–1125 yılları arasında cereyan eder. (...). Yeni Kıpçakların gelişleri ve Kraliçe Tamara çağının yükselmesi 1195 yılına tekabül eder. Eski Kıpçakların Ortodoks Atabekler Hükümeti C 1267–1578 bölgedeki Hristiyan Türk hükümrانlık dönemidir. Bölgedeki dini hayat, İslamiyet ve Hristiyanlık kadar olmasa da "Eski Halk İnançları" ile de temsil ediliyorlardı. Yaptığımız alan çalışmaları göstermiştir ki, Gök Tanrı İnanç Sistemi'nin halen izleri yaşanmaktadır.

Anadolu'da Kafkas halkları göçü daha sonra 1864'de görülür. Bu göçle gelenlerin %20'si Doğu, %80'i Batı Anadolu'ya yerleşir. Bu girişte Anadolu'nun Kars kapısı kullanılır. 2. Göç 93 Harbi'nden sonra görülür. Kafkasya'dan Anadolu'ya bu göçle giriş, Kuzey Doğu Anadolu'dan ve Balkanlardan olur. Her iki göçte de deniz yolu ile Trabzon, Samsun, Ordu ve İstanbul Kafkasya'dan göç alırlar. Bu ikinci göçte Suriye, Ürdün, İsrail'e de Kafkasya'dan gelenler iskân edilir. Kafkasya'dan İsrail'e gelen göçte daha ziyade Adigeler yoğunluktadır. 3. Büyük Göç, 1880–1910 yılları arasında olur. Bu göçteki Kafkas halkları, Çeçen ve Oset ağırlıklıdır. Daha sonra, 1917 ve 1945'lerde küçük çaplı göçler de olur.

Kafkas halklarından Osetler Kars, Sarıkamış, Muş, Ahlât civarından İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerle göç etmişlerdir. Diğer Kafkas halkları İç Anadolu öncelikli Anadolu'nun her kesimine dağılmışlardır. Çıldır'da geçmişte ve günümüzde Anadili Türkçe olmayan İslam Kafkas halklarından bir toplum olmamıştır, yoktur.

Anadolu'daki Kafkas halkları sıralaması; Adige, Azerbaycan Türkü (Şii Müslüman inançlılar), Acaralar, Dağıstan Grubu (Kumık, Nogay, Lezgi, Avar, Lak) Karaçay, Karapapak (sünni inançlı Azerbaycan Türkleri), Oset, Çeçen- İnguşlar şeklinde yapılabilir. Bunlardan Karapapaklar Kars, Ardahan-Çıldır, Amasya, Sivas ağırlıklı olmak üzere Muş ve Ağrı illerinde de yaşarlar (Kalafat, 2012: 11-76).

Bu verilerden sonra Anadolu'nun etnik dağılımının Kuzey Kafkasya ile de örtüştüğünü söyleyebiliriz. Kuzey Kafkasya halkları adeta Anadolu'da Kafkasya'daki Kafkas halklarından daha fazladır. Ancak, yoğun oldukları bölgelerde dahi, bölge insan kesafeti itibarıyla çok küçük yüzdelere temsil edilirler ve bu halklar Anadolu'nun diğer Türk halkı ile güçlü bir kan bağı oluşturmuşlardır.

Yakın geçmişe kısa bir göz atılınca Kars'ı da içine alan Elviye- ı Selase Osmanlı'nın bir sancaklığı idi. Bu üç sancak Kars'ın yanı sıra "Ardahan-01tu"yu ve "Batum-Artvin"i de içeriyordu. Bu yapılanma içerisinde haliyle Çıldır da vardı. Kars

1878'den 1918'e kadar Rus yönetiminde kalırken, Çarlığın kültür politikası da sosyal yapıda bir katman oluşturmıştı.

Millî destanlar (Oğuz Kağan Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Uzunköprü Oğuznamesi, Dağıstan / Lari Oğuznamesi, Dede- Korkut Kitabı, Şecere-i Terakime ve Türkî) yörenin Kıpçak yurdu olduğunu göstermektedir. Kıpçaklar, Sasaniler 226 yılından çok çok daha önce Doğıstan/ Lari de yerleştiklerine şahadet etmektedir. Dağıstan'daki Kıpçaklara "Koman" ve Kumuklara "Kamak" deniliyordu. Atabek - Yurdu/ Sa-Atabago'daki Türkçe yer, kişi ve kavim adları incelenmiştir. " Ablaka Han zamanında Ahıska Bölgesinde sahneye çıkan Hıristiyan - Türk Çıldır Atabekleri ile bu Kıpçakların İslamlaşması başladı" (Togan, 1946:1258). Bu noktada, bölgedeki Hıristiyanlık geçişli her kültürel unsurun Gürcü veya Ermeni ürünü olduğunu düşünmenin yanlışlığının yansırı Gregoryen ve Ortodokslara ait her kültür ürünün muhakkak Ermeni ve Gürcülere ait olduğunu sanmakta doğru olmaz (Kalafat, 2012: 11-76).

Türkülerimizde geçen “Dil bilmez Gürcü müsen?” ifadesi ile Türkçe bilmeyen Gürcü kızı değil, Gürcü dilini bilmeyen Kıpçak Türkü kastedilmektedir. Kıpçak Türkünün ana dili uzun süre, doğal olarak Gürcüce değildi, ana dili olan. Kıpçak Türkçesini biliyorlardı. Bu beşeri coğrafya, kültür coğrafyası bilhassa folklor coğrafyası/halkbilim coğrafyası bakımından katmanları iç içe geçmiş bir yapı arz eder.

Ak-Saka veya Ahıska 13. Asrın ortalarından itibaren, Oğuz ve Ortodoks/Kıpçak Kuman Türk Atabekleri tarafından yönetilir. Sonra İran Safevî Şii Türk dönemi 1578 yılına kadar bölgeyi idare etmiştir. Bu tarihte bölge Osmanlıların eline geçmiştir. Böylece bölgedeki kültür tabakalaşmasında Türklerin iki boyu, İslam'ın iki mezhebi ve Ortodoks inancı etkili olmaya başlamıştır. Bu katmanlaşma 1829 yılına kadar sürmüştür. 1829 yılında Ahıska Osmanlıdan Rusya'ya geçer. Bu eyalet Artvin, Ardahan, Kars ve Erzurum Bedre, Özgü, Ahalkelek, Hirtız, Ceçerek, Ahıska, Altinkale, Acaristan'ın bir bölümünü Yusufeli, Ardanuç, Livane, Maçalı, İmirkhev, Savşat, Oltu, Narman, Konkhıs, Posof, Ardahan, Çıldır, Göle'yi de içine almaktadır.

Ahıska Türkleri Kasım 1944 yılında sürgüne tabi olunca, yerlerine iskân olunan Ermenilerle kültürel yapı etnik faktörlerle tekrar etkilenir.

Bugünün Karsında Çıldır da dâhil Hıristiyan veya Musevi inançlı halk yoktur.

1882'den sonra Kars çevresine yerleştirilen Malakanlar 400 hane kadar olup 1960'lardan sonra Kars'tan ayrılmışlardır. Fin- Macar karışımı bu Hristiyan toplum, Ortodoks Rus Kilisesine bağlıdır. Dilleri Rusçanın bir lehçesidir. Çıldır'da Yıldırımtepe (Rabat) Ardahan'ın da bazı köylerinde yaşamaktaydılar.

Kars halkı tamamen iç içedir. Uzmanlar birinci tekil şahsın telaffuzuna göre halkı tasnif ederken şöyle bir tespitte bulunurlar: "Ben diyenler", yerli Anadolu halkıdır. "Ban diyenler" Şavşat, Posof, Ardahan, Hanak, Kırkkale ve Ahıska göçmenleri, Kıpçaklar. "Men diyenler" Karapapaklar, Iğdır - Tuzluca ve Gümrü ile Revan muhacirleri / Azerbaycan ağız olarak bilinir. Kırmançlarda ise birinci tekil şahıs "mın" olarak kullanılır. Ahıska ağız diyebileceğimiz Kıpçak Türkçesi Gürcistan'da da bütün canlılığı ile yaşamaktadır. Bu Türk ağzının Müslüman Gürcülere ait olduğu iddiaları doğru değildir. Ancak bir kısım Türkler Ortodoks Gürcülerin dinine girmiş daha sonra bunlardan Müslüman olanlar da olmuştur. Bu konular eski Gürcistan adına Stalin'in 19 Aralık 1945'te Kars ve Ardahan ile Çıldır Çoruk/Çoruh Boylarını Türkiye'den alma girişimleri döneminde gündeme gelmiş daha sonra incelenmeleri ihmal edilmiştir (Kalafat, 2012: 11-76).

Üzerinde durulan gayrı Müslim unsurlar Kars'ın bu arada Çıldır'ın etnik yapısına sadece renk katmışlardır. Bunlardan Ermeniler ile Gregoryen Türklerin etnik kültür etkileşimleri özel araştırma konusudur. Gregoryen Türkler konusunu Türkiye'de Prof. A.Küçük, Prof. F. Kızıoğlu, Azerbaycan'da Z. Bünyadov, İ. Alıyev, K. Mehmetzade, Feride Mehmedova incelemişlerdir. Konu Gregoryen Türk halk inançları itibariyle de incelenmiştir (Kalafat, 2012b).

Kars halkının etnik dokusunun devamlı ve ağırlıklı rengini Şii ve Sünni inançlı Türkler, Alevi Türklerden Dadalı veya Türkmenler ve Kırmançlar oluşturmuştur. Ayrıca bunlardan Azerbaycan Türklerinden bir kısmı Şii inançlıdır. Sünni inançlı olanlar Karapapak-Terekeme olarak bilinirler. Yerli diye tanımlanan Karsın Türk halkı Sünni inançlıdır. Kars Kırmançlarının da tamamı Sünni inançlı Müslümanlardır. Bu genelleme kapsamında Çıldır'da Şii-Caferi İnançlı ve Alevî-Bektaşî inançlı Müslüman kesimden halk pek yoktur.

Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde Alevi inançlı Kırmançlar vardır. Bir izah şekline göre anadili Kürtçe olan halkın tarihî sosyal değişimin gerçeğine aykırıdır. Zira anadili Kürtçe olan Türkler Alevilikten evvel İslam'a girmişlerdir. Diğer taraftan Zazaların da bir kısmı Sünni, bir kısmı Alevidir. Alevî Kürtler için yapılan açıklama esas alınır ise Zazalardan da Alevî inançlıların olmaması gerekir. Biz bu yaklaşıma ihtiyatla bakıyoruz. Lisan ve dünya görüşü itibariyle Ardahan'da bazı farklılıklar arz eden Zazaların hepsi Müslüman'dır ve Orta Doğu'da başka bir ülkede Zaza yoktur. Turan Horasan'ından geldikleri iddiası itibariyle Uluğ Türkistan

güney Bölgesindeki benzerlikler arz eden halkla ilişkileri olabilir. Anadolu'da yaşayan Zazaların bir kısmı Alevi, bir kısmı Sünni'dir. Sünni olan Zazalar ise, Hanefi ve Şafii inançlılardır (Kalafat, 2012: 11-76).

Kars Ardahan ve Iğdır'dan oluşan bu ikisi yeni üç vilayetin üçünde de etnik dağılımın oranı hemen hemen aynıdır. Vilayetimizdeki; Kırmanç, Karapapak yerli veya Osmanlı Türkü ve Şii-Caferi inançlı Müslüman Türkler keza büyük ölçüde eşit dağılmışlardır. Türkmen ve ya Dadalı diye tanımlanan Alevi inançlı İslam kesim Ardahan'ın Damal ve Karsın Selim ile Sarıkamış Bölgesinde kısmen yoğunlaşmışlarken, Kars, Ardahan ve Iğdır'dan doğu batı istikametinde yaşanan göçün bir sonucu olarak, Anadili Türkçe olan Alevi inançlı Müslüman kesim, anadili Kürtçe olan ve bölgeye güney illerinden gelen halkın yoğun iskân hareketi ile boşalmıştır.

Bölgede Yezidi inançlı toplumun varlığı tespit edilememiştir. Yezidi toplumunun ana dili kahir çoğunlukla Kürtçe'dir. Damal'a bağlı Eskikalıç, Obruca, Üçdere, Kalanderdere, Aşağı Gündüş, Yukarı Gündüş, Seyit Veren, Tepeköy, Ortağlı, Basmadere, Deveköy, Damal, Aşağı Damal, Küçük Damal, İkizdere, Hanak'a bağlı Koyun Pınarı, İncedere, Güneşgören, Çavdarlı, Serinkuyu, Çiçekdağı, Çat, Çimlicayır köyleri halkı Alevi inançlı alan Müslüman köylerdir. Toplam miktarları yaklaşık olarak 20.000 civarındadır. Bektaşî ve Hüseyinli olarak iki kola ayrılırlar. Halkının K. Maraş, Antep, Sivas ve Sinop yöresinden geldiği ifade edilir. Anadolu'ya ilk gelişleri ile ilgili iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre Çaldıran savaşı kaçınlarıdır. Halkın inandığı ikinci rivayete göre Orta Asya'dan çamlık yurt olarak bilinen bu bölgeye, tekrar ilk yurtlarına dönmek Üzere gelmişlerdir. Bölgede Alevi inançlı Kürt köyü yoktur. Göle köylerinden Kundık, Alevi Zaza köyüdür. Göle'nin Gülistan, Yeniköy, Kalecik köyleri Alevi inançlı Türk köyleridir. Ardahan ve Çıldır'da Zaza ve Alevi köyü yoktur.

Kars'ın bazı merkez köyleri, Hacılhalil, Karaören, Arat, Selim'in Böcükü, Kotanlı, Akpınar, Sarıkamış'ın Boyalı, Tuzluca köyü, Iğdır, Kağızman ve Tuzluca'nın birer ikiye köyü Alevi inançlı Müslüman Türk halktan oluşmuştur.

Posof'un 49 köyünün hepsi Sünni inançlılardır. Bunlardan; Yurtbekler, Sütuluk, Balgöze ve Derindere köylerinin halkı Kırmançtır. Pasof köylerinin birkaçı hariç hepsinin ismi değiştirilmiştir. Bu isimlerin, Gregoryen Türklere, Ön-Türklere ve bir kısmının da Gürcülere ait olmaları mümkündür.

Günümüz Kars'ında bulunmamakla birlikte 1990 evveli Kars'ında Ardahan münasebeti ile Acaralar da vardı. Güney Kafkasya halkları itibariyle önem arz eden Acarlar halen Ardahan'da kalmamışlardır. Kuzeye doğru gidildikçe Gürcü-Acara

nüfusu Artvin’de tali şekilde kandını hissettirirken, Karadeniz’in sahil ve iç kasabalarında dağınık, küçük Acara yerleşim yerleri vardır. Batı’da Bursa Gürcistan yöresinden göç alan yerleşim yerlerimizdendir. Bu toplum konusunda önemli olan bir nokta, Gürcü-Acara ihtilafıdır. Anadolu Gürcülerinin Sünni inançlı Müslüman olmaları yanında, Gürcistan Gürcüleri Ortodoks Hristiyan’dırlar. Anadolu’da çok az bilinen Gürcüce ile Gürcistan Gürcüce’si bir hayli farklıdır. Acarlar kendilerini Gürcü olarak hissetmezken, Gürcüler Acarların Müslüman Gürcüler olduğu kanaatindedir.

Ardahan ve Iğdır vilayetleri Kafkasya’nın bir parçası olması itibariyle yukarıda da belirtildiği gibi Kars’tan çok daha farklı bir etno sosyolojik yapı arz etmezler.

Türk Halk İnançlarında Sudan Çıkan Atlar:

Sudan çıkan atlar konusunu Ahmet Turan, Su Kökenli Atlar konu başlıklı yazısında ayrıntılı incelemiştir. Yazar bu çalışmasında Çinlilerin anlattıkları Türklerin ünlü “Göl Aygırları” nı anlatırken Arap atlarının Türkmen atlarından geldiklerini belirtip Türk askerlerinin Ala At/Ala Yuntlar’a ve hakanların da Esb-i rud lara bindiklerini bütün bunlara Argun denildiğini Zeki Velidi Togan’a atfen açıklamaktır (Togan, 1970: 175-219; Turan, 1992: 36-44). Keza Cengiz Han’ın büyük oğlu da Gölde çıkan aygırlarla kısırakların aşımını yaptırıyor, Ot Atı diye bilinen atları yetiştiriyordu (Togan, 1970: 23; Turan, 1992: 36-44). Şülengen atları ise efsaneye göre Başkurtların gölden çıkan ünlü atlarıdır (Togan, 1970: 32; Turan, 1992: 36-44). Şülengen adı bize Kars’ın Şöreyel yerleşim yerinin adına çağırım yaptı.

Ahmet Turan’ın tespitlerine göre Toros Abdalları arasında yaşayan bir efsaneye göre; at hem kanatları ve hem de yüzme organları olan Kaf Dağı’nın ardındaki Süt Gölü’nde yaşayan bir varlık iken Hızır ona sahip olmak için bulunduğu göle şarap dökerek onun sarhoş olması sağlayıp kanatlarını koparıp yeryüzüne getirdi (Kalafat, 2009: 302).

Efsaneyi inanç sistematiği bakımından gözden geçirirsek Hızır (a.s.) peygamberdir. Onun hile içerikli bir anlatıda yer alabilmesi çelişki oluşturmaktadır. Ayrıca Hızır, Boz Atı ile istediği yere en seri şekilde ulaşabilme yeteneği ile donatılmıştır. Onun Boz Atlı Yol İyesi ile özdeşleştirildiği bilinirken Hızır’ın atının su menşeli olduğu mu düşünülmeli?

Uçabilen ve suyun altında da yüzeabilen Su kökenli atların ecdadı yeryüzüne çıkarılırken âlem mi değiştirmişti? Âlem değiştirme Mutlak olanın iradesiyle taltif

ve ceza olarak gerçekleşirken, bazen değişime uğranılması istenilen varlığın değişimine üçüncü öznenin duası yol açabilmektedir. Mesela hatalı gelinin hatası yüzünden bebeği ile birlikte taş kesilmesi bu türdendir. Bazen de kurtuluş dileyen gelin taş veya kuş olmayı dileyerek insanaddan cemadat âlemine gönderilebilir. Her iki halde de takdir Allah'ındır. Gelin ve beyin özel günlerinde kut buldukları dualarının kabul göreceği vardır ki, bu gün ve gecelerde dualarının kabul göreceğine inanılır. Diğer taraftan gelinin duvağının bey tarafından yüz görümlüğü karşılığında açılması istenir. Bu kurala uyulmamasının uğursuzluk getireceğine inanılır. Ülkü Ünal'ın Artvin yöresinden yaptığı bir tespit³ duvağı taş atılarak indirilen bir gelinin Allah'tan dilemesi üzerine taş atan kimse taş kesilir. Bu bulguda da taş kesilme hükmünü veren keza Allah'tır. Su menşeli atın bazı organlarındaki değişim âlem değiştirme olarak algılanmayabilir ama su altı veya yeraltı âleminde yeryüzü âlemine çıkarılmış olma âlem değişimi olarak algılanmamalı mı?

Bu arada, Anadilleri Kürtçe olan Türk kültürlü halklardan Mukri Aşireti'nin Koç Osman Destanı'nda kahramanın atı deniz aygırır ve destanla o atın kanatlı olup uçuğu anlatılır (Turan, 1992: 36-44).

Kars'ın Subatan köyüyle ilgili rivayete göre dünya vaktiyle sularla kaplıymış. Atın ecdadı sular çekilince karada kalmış. O atların ön ayakları iri tırnakları ile hem yürümeye ve hem de yüzmeğe müsaitmiş (Elçin, 1963: 62). Rahmetli hocamız Kırcıoğlu ilgili makalesinde Türkiye'deki 30 kadar "Aygır Gölü" tespit etmişlerdi. Bunlardan en meşhurları Çıldır Gölünün güney-batısındaki Aygır Gölü'dür. Anlatıya göre, bu gölden bir aygır çıkmakta ve kısırağı aştıktan sonra göle girmekte ve kısırağın sahibi çiftçi 2 yılda bir yağız bir tay sahibi olmaktadır. Bir yıl dalap zamanı yeniden gölden çıkan aygır kısırağı aşmaz çifte ile ölümüne yol açar ve tayları ile birlikte gölün köpüklü suları arasında kaybolur (Kırcıoğlu, 1968: 118-119; Turan, 1992: 36-44). Bu göllerle ilgili efsanelere göre çok kere açık bırakılmış çeşme suyu gölü oluşturmuştur. Çıldır gölü içi anlatılan efsaneye göre gece köyün çeşmesinden su almak üzere olan genç bir kıza kardeşinin askerden geldiği müjdelendir. Heyacanla eve koşan kız çeşmeği unuttur ve köyü su basar böylece çıldır gölü oluşur⁴. Bu göllerden Erzurum Bin Göl'de olan, incelediğimiz bölgeye en yakın olandır. Bu gölden bir yıl doru bir yıl kır olmak üzere çıkan iki aygır dalaba gelen aygırları aştığı inancı vardır (Turan, 1992: 36-44). Orhan Şaik Gökyay, Hınıs'ın Kuzey doğusundaki Akdağlar'ın eteklerinde Sudan Çıkan Atlar'la ilgi anlatılar tespit etmiştir (Gökyay, 1973; Turan, 1992: 36-44). Kelkit çayının kuzeyindeki bir gölden çıkan Deniz Canavarı'nın kısırakları aştığı anlatılır (Turan, 1992: 36-44).

³ Kaynak Kişi; Ülkü Ünal, Halkbilim Araştırmacısı

⁴ Kaynak kişiler Akçakale Köyü balıkçıları -Çıldır

Halk inanmalarında bir kısım cin ve perilerden bilhassa cinlerin bazı kimselerle bilhassa buluş çağındaki gençlerle ünsiyet kurdukları, bu ilişkiden çocuklarının olabildiği, bir süre sonra bazı müdahaleler sonucu başka âlemin bu canlılarının kaybolup gitmelerinin sağlanabildiğine dair anlatılar vardır. Züriyetlerinin de öldüğü anlatılır. Özetle farklı âlemden canlıların birleşmesi halk inanmalarına göre saadet getirmemektedir.

Tunceli'den tespiti yapılmış Buyur Baba Efsanesi'nde de kısır Ak Kula'yı atası Cennet Atı olarak bilinen Doru Aygır gölden çıkar aşar ve tekrar sulara gömlür (Gülensoy, 1998).

Şanlı Urfa Zazaları arasında yaşayan Dol-a Gunin/Kanlı Göl Efsanesi'nde de ikinci yıl kırsağı aşması için gelmesi beklenen sudan çıkan aygırın beklemekte olan kırsağı öldürdüğü, tayını alıp sulara daldığı, daha sonra o tayın ölüsünün gölün suları arasında görüldüğü anlatılır (Turan, 1992: 36-44).

Destanlarımızdan Dedem Korkut Destanından Bamsı Beyrek için İstanbul'da Deniz Tayı alınmak istendiğini, Memo Alan Destanında Memo'nun atı Boz Rahvan'ın denizden çıkmadığı. Keza Köroğlu'nun meşhur atının da denizden çıktığı bilinmektedir (Turan, 1992: 36-44).

Sudan çıkan at motifi Keloğlan gibi masallar dâhil sözlü kültürümüzün diğer vasatlarında da yer almaktadır.

Atların menşelerinden hareketle izahları su menşeli atlar gibi gök menşeli atlar konusunu da gündeme taşır. Su menşeli atlar sadece keloğlan masalında değil, bu motif Uçan Deniz Aygırına binen padişahın oğlu, Kırk kulun meydana getirmiş olan ve deniz altında yaşayan kısırak, İnsanla konuşan Deniz Aygırı, masalları bilinmektedir (Çağlayan, 2060:214).

Bizim bu konuyu çalışmamıza, Ahlat'tan yapılmış Nemrut Dağı'ndaki bir gölden de **Sudan Çıkan At** anlatısının (Kalafat, 2012c: 207-241) olması ve akabinde de Yusufeli'nde keza **Sudan Çıkan Atlar**'ın ve **Boğalar**'ın varlığına dair efsanelerin tespiti sebep olmuştur (Kalafat, 2011: 85-114).

Birkaç satırla açıklık kazandırılması gereken diğer husus Eski Türk inanç sistemindeki Yeraltı kara iyelerin hükümrancılık alanı idi. Sular, kutsal Yer-Su' un bir parçası iken yeraltı sularını farklı bir konumda mı kabullenmek gerekecekti? Suyun altından çıkmış olmak, yeraltından çıkmış olma anlamına gelmiyor muydu? Gerçi Ülgen'in yeraltında da ak iyelerden temsilcisi vardı. Kara suyun, gün **görmemiş** suyun, yeraltı sularının bir kut içerdiğine dair inançların varlığını, Nevruz gibi bazı

kutlu günlerdeki uygulamalardan biliniyordu. **Haram Su** inancının da bu zeminde ele alındığı keza biliniyordu. Türk mitolojik düşüncesinde kendisine kut atfedilen at, uçan at, sudan çıkan at kara iyeler âleminden gelen bir ak iye görünümü arz etmekte midir? Bize göre A. Turan ve A.A.Çınar'ın da katıldıkları gibi hayır. Zira sular dağlardan onların eteklerinden mağaralardan çıkmaktadırlar. Ayrıntıyı su ile birlikte dağ ve mağara kültürlerinde aramak yerinde olabilir. Zira bunlar yer-su'nun kapsamında idiler.

Başkurtlarla ilgili Sülengen Destanı'da olduğu gibi Kırgızistan'da Issık Göl kenarında Toru Aygır/Doru Aygır adlı bir köy bulunmaktadır. Efsaneye göre burada gölden çıkan bir aygır her yıl kısırağı aşmaktadır⁵.

Biz; Hakas (Arıkoğlu, 2007), Kırgız (Akmataliyev vd. 2007), Kazak (Arıkan, 2007; Turganbayev, 2011), Şor (Çudayekov, 2007), Altay (Dilek, 2007), Uygur (İnayet, 2007), Tatar (Urmançı, 2007), Tuva (Arıkoğlu-Borbaadanay, 2007), Özbek (Mirzayev, 2007), Karakalpak (Uygur, 2007), Başkurt (Ergun-İbrahimov, 2000) Türk destanlarını incelemiş eserlerde sudan çıkan at motifinin tespit edilmiş olduğuna rastlamadık. At konusuna en ayrıntılı yer veren Nerin Köse'nin Kırgızların Ak Möör Destanı idi. Orada da Sudan Çıkan At motifine bu konuda yapılmış diğer ciddi çalışmalarda olduğu gibi bilgiye rastlayamadık (Köse, 2001). D. Çağlayan Aktarın kökenlerine dair bilgi verirken sudan çıkan atlarla ilgili masal ve efsanelere dair de bilgi vermektedir (Çağlayan, 2006). Türkmen destancılık geleneğini inceleyen Halil İbrahim Şahin Sudan Çıkan Atlar münasebeti ile Destanlardaki atların kökeni için verdiği bilgilerde Köroğlu destanı ve Kırat münasebetiyle Araz nehrinin kenarı ve yerin altında kırk gün kalınan bir hücreye vurgu yapar (Şahin, 2011: 304-307). Sudan Çıkan at motifinin Türk destanlarında bir kod oluşturduğu konusunda irdelemenin sürmesi gerektiğini düşünüyoruz. Sudan Çıkan at motifi daha ziyade Dedem Korkut Türk kültür coğrafyası ile Köroğlu Türk kültür coğrafyası destan ve efsane kaynaklarında yer almaktadır.

⁵ Kaynak kişi; Hatice Gülensoy, Halkbilimci, ressam

SONUÇ

Sonuç olarak söylenilebilir ki; Çıldır ve Ardahan'ın diğer ilçelerinin kültürel hayatının araştırılması gerek tarihî kaynaklar ve gerekse mevcut durum itibariyle Kars ve Iğdır'dan müstakil olarak ele alınarak sağlıklı sonuçlara varılamaz. Bu teşhis diğer iki şehrimiz için de geçerlidir.

Ardahan, Kars ve Iğdır sosyal kültürel araştırmaları için oluşturulacak merkezler, A.Doğru, M.F. Kızıoğlu gibi yakın geçmişin uzmanlarının arşivleri temin edilebilmelidir.

Artvin için söylenilebileceği gibi Ardahan ve yakın çevresini derinliğine inceleyebilmek Kıpçak Türkçesini bilen uzmanlarla mümkündür. Çıldır tarihi için atabekler dönemi fevkalade önemlidir.

KAYNAKÇA

A.Akmataliyev, M.Mukasov, G.Orazova, Aktaran C.Turganbayev, Kırgız Destanları 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Arıkoğlu Ekrem. Buyan Borbaadanay, Tuva Destanları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Arıkoğlu Ekrem. Hakas Destanları 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Arıkan Metin. Kazak Destanları Köroğlu'nun Kazak Anlatıları 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Çağlayan Deniz. Türk Masallarında Hayvan Motifleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halkbilim (Folklor) Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006

Çudayekov A.İ. Şor Destanları İncelemeleri, Çev. Castegin Turgunbayev, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Dilek İbrahim. Altay Destanları 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Ergun Metin, İbrahimov Gaynislam. Başkurt Halk Destanları, Türksoy, Ankara, 2000

Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkut'un Kitabı, İstanbul, 1973

İnayet Alimcan. Uygur Destanları 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Kalafat Yaşar. "Ardahan Sözlü Kültüründen Damlalar", Aşiretlerde Mitolojik Bulgular, Berikan, 2012, s. 167–141

Kalafat Yaşar. Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları V-VI, Hamseler, Horasanlılar, Karabağlılar, Kpçaklar, Abdallar, Amucalular, Bedreddiiler, Dadaliler/Dedeliler, Kısashılar, Manavlar, Sıraçlar, Tahtaclar, Karırlılar, Çepniler, Karakeçililer, Mutiler/Mutoğulları, Halaçlar, Kazan Tatarları Gregoryanlar, Ortodokslar, Buryatlar, Zazalar, Berikan yayınları, Ankara, S. 89–103

Kalafat Yaşar. "Şeref Taşlıova'nın Halkbilim Çalışmalarında Karşılaştırmalı Halk İnançları Bulguları (Kodlar, Kültler, Fenomenler, İmgeler, Simgeler), Yaşayan Kültür Hazinesi; Aşık Şeref Taşlıova Sempozyumu 5 Haziran 2010 Ardahan

Kalafat Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 2010

Kalafat Yaşar. Balkanlardan Uluğ Türkistan'da Türk Halk İnançları III-IV, Berikan, Ankara, 2006, s. 178–260

Kalafat Yaşar. "Kafkasya Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu'nun Etno-Sosyal Yapısı", Türk Halk Kültürü Kimlik Millî Strateji, Berikan, Ankara, 2012, s. 11–76

Kalafat Yaşar. "Lezgilerde Halk İnançları" Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları Dedem Korkut Yukarı Eller V-VI, Lalezar, Ankara, 2008 s. 127–143

Kalafat Yaşar. "Kafkasya Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu'nun Etno-Sosyal Yapısı", Türk Halk Kültürü Kimlik Millî Strateji, Berikan, Ankara, 2012, s. 11–76

Kalafat Yaşar. Gregoryen Türklerde Halk İnançları, Berikan, Ankara, 2012b

Kalafat Yaşar. "Ahlat Halk İnançlarından İzler", Aşiretlerde Mitolojik Bulgular, Berikan, Ankara, 2012c, s. 207–241

Kalafat Yaşar. "Karşılaştırmalı Yusufeli Türk halk İnançları", Türk Kültürlü Halklarda Tematik Halk İnançları, Berikan, Ankara, 2011 s.85–114

Kalafat Yaşar. Kırım - Kuzey Kafkasya, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, ASAM Yayınları, Ankara, 1999

Korkmaz Ramazan. Çıldır folklor ve Etnografyası, Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi Erzurum 1985

Köse Nerin. Ak Möör Destanı, İnceleme-Metin, İzmir, 2001

Kurat Akdes, N. İdil Boyu ve Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972

Mirzayev Töre. Özbek Destanları 1, Erali ve Şirali, Haz. Selami Fedakâr, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Şahin Halil İbrahim. Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği, Kömen, Konya, 2011, s. 304–307

Uygur Coşkun Vedat. Karakalpak Destanları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Urmancı Fatih. Tatar Destanları 1, Akataranlar V.Kartalçık, C.Kerimoğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

Turganbayev Aksar. Kız Jibek, Kazak Aşk Destanı, TÜRKSOY Ankara 2011

Togan Zeki Velidi. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s.175–219,

Türkmen Fikret, Taşhova M. Mete, Tan Nail, Âşık Şeref Taşhova Derlenen Halk Hikâyeleri, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2008

Turan Ahmet. “Su kökenli Atlar Üzerine Efsaneler”, Türk Kültürü Araştırmaları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu II, Ankara, 1992, s. 36–44

Yerasimos S. Milliyetler ve Sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, iletişim Yayınları, İstanbul, 1999,